

פתח דבר

ראשית התוודעותי אל היצירות הקדומות מסוג העבודה הייתה בשיעורי מורי ורבי הפרופסור אהרן מירסקי בירושלים תשכ"ח. המקצב והצליל הילכו עליי קסם שנים רבות. המזיגה המיוחדת של רעיון מקראי בניסוח של מדרש או רעיון מדרשי בניסוח של מקרא שבו את לבי, וסגנון הנחת של הרצאת הדברים שאיררו עליי רושם בל יימחה. לאחר שפרסם מורנו את פיוטי יוסי בן יוסי, בעל העבודות הגדול, ראיתי שעוד גנוזים בכתביידי סדרי עבודה קדמונים אחרים הראויים לעיון. ברבות הימים יכולתי להיעזר גם בהעתקות מעבודות קדומות שצירף צבי מלאכי לעבודת הדוקטור שכתב בהדרכת מורנו (ירושלים תשל"ד). העתקות מדויקות הלכו ונאספו עוד במפעל המילון ההיסטורי שליד האקדמיה ללשון העברית. פרופסור ישראל ייבין ומר בנימין לפלר, מעובדי המילון, אף גילו שרידי גניזה חדשים שהרחיבו את גבולות הטקסטים הידועים. אף אני הקטן וכיתי לזהות כמה שרידים אחרים תוך שנעזרתי ברשימות ההולכות ותופחות של המפעל לחקר השירה והפיוט שליד האקדמיה הלאומית למדעים בהנהלת פרופסור עזרא פליישר. משקיבלתי על עצמי להוציא את החיבור לאור, בדקתי את הקטעים וקראתי אותם במקורותיהם בספריות אוקספורד (ספריית הבודליינה), ניו־יורק (ספריית בית המדרש לרבנים) וקימברידג' (ספריית האוניברסיטה). אני מודה כאן לספרנים היעילים שסייעו לי ככל יכולתם.

בירושלים זכיתי לשיתוף פעולה ולתשובות על שאלותיי ממלומדים חשובים, ביניהם הפרופסורים יעקב אלבוים, ירחמיאל ברודי, יעקב זוסמן, מנחם כהנא, דוד רוזנטל ואביגדור שנאן. תודה מיוחדת אני חב לפרופסור מנחם קיסטר שקרא בספר בעודו בכתובים והעניק לי משפע רעיונותיו וממחשבתו הביקורתית. גם על דברים שלא הזכרתי במפורש משמו שורה רוחו הטובה.

בעיבוד הראשון של הספר נעזרתי בד"ר דליה ומשה חושן. את תודתי אני מביע להם גם כאן. אסתר גולדנברג, ד"ר יחיאל קארה ודניאל שפיצר נתנו עין בוחנת בחיבור וסייעו להופעתו המשופרת. בעיבוד האחרון סייעו מתוך הבנה רבה ד"ר רפאל פוזנר ומר דן בנוביץ, שלא חסכו מאמצים ומתוך אהדה רבה דאגו לצורתו הסופית של הספר. ברכת טוב עליהם.

מכיר אני טובה לקרנות שסייעו בהוצאה לאור של הכרך הזה. קרן אריה (ליאו) לובין שליד הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים, קרן עמו"ס לעידוד מלומדים וסופרים, הקתדרה לחקר שירת הקודש ע"ש ח"מ ליהמן במחלקה לספרות עם

ישראל, אוניברסיטת בר-אילן. לעושים ולמעשים הפרופסורים יוסף הקר, בנימין בר-תקוה ואפרים חון אני אומר כאן תודה.
ומתלמידי יותר מכולם; הנושא 'סיפורי בראשית בפיוט הארץ-ישראלי הקדום' שימש מצע נוח לדיונים ולמשא ומתן מתמשך עם תלמידיי. ביניהם אני מזכיר בתודה את ר' אהרן כהן ואת מר נאויה קאצומאטה, אשר גם עזר לי נאמנה בהכנת המפתחות. את הספר אני מקדיש לאבי זכרונו לברכה אשר ממנו ינקתי נועם ונעימות. מן העבודה בעיצובו נתבשמת וועדיין מבושם אני.

יוסף יהלום

האוניברסיטה העברית בירושלים
אב תשנ"ו

תוכן עניינים

- 7 פתח דבר
- 11 חלק ראשון: מבוא
- 13 פרק ראשון: מסורת הסוג
- א. סדר העבודה 13; ב. סדר 'אז באין' 13; ג. המבנה החצוי 14;
ד. סדר 'שבעת ימים' 16; ה. שבחי הכוהן הגדול 17; ו. חגיגות
טקסית 19; ז. העיבוד השירי של משנת יומא 21; ח. לשאלת מוקדם
ומאוחר 23; ט. בין 'אז באין' ל'ארומם' – מעשה של עיבוד 24; י. בין
'ארומם' ל'אזכיר' – בין לשון חכמים ללשון מקרא 27; יא. בין יוסי בן יוסי
לקודמיו – האיכות הספרותית 28
- 31 פרק שני: הפיוט והספרות החיצונית
- יב. 'אז באין' והאגדה הקדומה 31; יג. קול קורא במדבר 32; יד. הווג
הראשון בגן המקודש 33
- 36 פרק שלישי: פרוסודיה ותבנית
- טו. פרוסודיה ודרשה 36; טז. דרשות צליל 37; יז. תקבולת פנים
הטור 38; יח. הרחבתם של שמות 41; יט. הדרשה כמעצבת
תבניות 42
- 46 פרק רביעי: הקשר עם פרקי דרבי אליעזר
- כ. לשאלות המבנה הפנימי 46; כא. עולם התמונות והדמיונות 48;
כב. צורות הלשון 48; כג. אלמנה שוממת 50; כד. צבא בלא שר 51;
כה. שולחן ערוך 52
- 55 פרק חמישי: אילן יוחסין משוער לבירור הזיקות בין הטקסטים

56	פרק שישי: תמונה כוללת
58	כללי ההדרה
59	רשימת המקורות וכתבי־היד
60	הטקסט בפנים מסודר לפי המקורות
61	חלק שני: אז באין כול
151	חלק שלישי: נספח – עבודה מעושרת (ארומם לאל?)
189	מפתח קיצורים וביבליוגרפיה
200	רשימת כתבי־היד
203	מפתח המקורות
213	מפתח מילים מיוחדות
215	מפתח הכינויים
219	לוח הכינויים

-----	-----
וְסוּדוֹ בְּלִבּוֹ וּבְעַל מְזוּמוֹת	אֵינְוּ זָר אֵי־תוֹ גְּדוֹל הָעֵיצָה
וַיִּתְכַּוֵּן... < שֶׁת >בְּמֵאֲמָרוֹת <עַשְׂרָה	אוֹמֵר פֶּן לִכְל עַל־יֹאֲת וְתַחֲתִיּוֹת
<מִתַּחַת זְרוּעוֹת וְאֵין לוֹ תִּלְאָה	<אֲדַמָּה >מִדְּלָה <בְּיָדוֹ >סוֹבֵל כָּל
"מֵה נּוֹרָאִים מְעַשֶּׂיךָ	15 אֲפָצִית לְפָנָיו

9 אין זר איתו למקור הצרוף השווה דב' לב, יב: ואין עמו אל נכר, וראה יוסי בן יוסי, עמ' 173: בלבדו הוא ואין אתו זר. וכן בר"ר פ"א ג, עמ' 5: אני ה' עושה כל נוטה שמים לבדי רוקע הארץ מאתי (יש' מד, כד) מי אתי כתיב. מי היה שותף עימי בבריית העולם? וסודו בלבו ראה אז באין 17-18: [אילי] ארץ סודך / ובס לא נמלכתה // בנושאך לבך / לב-ראות עולם. וראה לעניין בריאת האדם בר"ר, פ"ח ג, עמ' 58-59: 'נעשה אדם וגו'... ר' אמי אמר בליבו נמלך, משל למלך שבנה פלסין על ידי ארדכל ראה אותה ולא ערבה לו, על מי להתרעם לא על ארדכל אתמהא כך ויתעצב אל לבו. (בר' ו, ו). והשווה אלבוגו, עמ' 185: סודך בליבך ויודיע סוד כל. 10 גדול העיצה על-פי יר' לב, יט: גדל העצה ורב העליליה. בעל מזומות הצרוף על-פי מש' כד, ח: בעל מזומות יקראו. 11 אומר פץ לכל השווה תה' לג, ט: כי הוא אמר ויהי הוא צוה ויעמד. 12 עליות ותחתיות את השמים ואת הארץ, השווה תה' לג, ו-ז: בדבר ה' שמים נעשו וברוח פיו כל צבאם... נתן באוצרות תהומות. והשווה בר"ר פ"ד ו, עמ' 30: ויעש אלהים את הרקיע (בר' א, ז) זה אחד מן המקריות שהרעיש בן זומא את העולם: 'יעש' אתמהא. הלא במאמר הן: בדבר ה' שמים נעשו וברוח פיו כל צבאם. במאמרות עשר השווה אבות ה, א: בעשרה מאמרות נברא העולם, וראה פדר"א פ"ג. 13 אדמה מדלה מתחת זרועות לשון מדלה כמו נושא ומרים. השווה סדר רבה דבראשית, יח: ומתחת זרועות עולם (דב' לג, כז) אמר ר' ישמעאל שתי זרועות למה? אחת סובלת את העליונים ואחת סובלת את התחתונים. 14 סובל כל נושא את העולם כולו. וראה תנחומא בראשית ט: כל העולם כולו אני סובל שנאמר אני עשיתי ואני אשא אני אסבול ואמלט (יש' מו, ד). וכן אזכיר גבורות, 4: אמיץ לשאת / וגבור לסבול. והשווה עוד סדר רבה דבראשית, ח: צור עולמים (יש' כו, ד) שהוא דומה לצור שסובל את כל עמודי הבית אף הקב"ה סובל אותן קצו' אלפים עולמות תחת זרועו. ואין לו תלאה השווה סדר רבה דבראשית, מו: וכל העולם כולו תלוי בזרועו של אדון ואין יגיעה, ובזרועו שהיא סובלת את העליונים ואת התחתונים. 15 אפציח לפניו מה נוראים מעשיך על-פי תה' טו, ג: אמרו לאלהים מה נורא מעשיך. והשווה בר"ר פל"ג ג, עמ' 291: מצינו שאומרים מקצת שבחו של מי שאמר והיה העולם שנ' אמרו לאלהים מה נורא מעשיך. וראה פדר"א פ"ג: וכי יש אדם בעולם שהוא יכול למלל גבורותיו של הקב"ה או להשמיע כל תהלתו? אפילו מלאכי השרת אינם יכולים לספר אלא מקצת גבורותיו, יש לנו לדרוש במה שעשה ובמה שהוא עתיד לעשות, למען יתרום שמו של הקב"ה

לוח הכינויים

זבולון – מלח, ששי	אברהם – אב, אוהבך, זוכיח, ישיש, נאמן, שב, שוחט
חבקוק – שוגג	אדם – בער, גנב, חציר, חציר עובר, משול בהמה, ניקרא בשם מפי בוראם, צלם, תמים
חזה ונחש – עיקשים	אדם וחזה – גונבים, מכירי טוב ורע
חול – מדודים	אדמה – יולדת כסיל, פצה פיה לחלק גנביך
חזקיה – חולה	אור – טוב לעינים
יהודה – גור אריה, רביעי	אישה, חוה – אש, בית, גלופה מעצם, דלף טורד, חומדת לגנוב, מצודת חרמים, מקבת, עור, צלע
יהושע – משרת, נער	אליהו – נביא, תשבי
יום הכיפורים – יום אבחרהו	אליל – מסבל, מסורד, מתואר
יונה הנביא – בן אמת, מושלך ימים	ארץ – ארק, ארקא, גיא, כסויה, נשי, נשיה, ציה, רקועה, תלויה
יוסף – נזיר אחים, שור	אשר – לחמו שמנה, מעדן
יין – חכלילי עינים, עסיס, שכולים מדם ענבים	בהמות – אריה, ראשית דרכך
ים – זה רחב ידים	בית המקדש – איווי, לבנון, מכלל יופי, מקום אריאל
יעקב – אדיר, אש, חלק, יושב אוהלים, ישר, צולע, תם	בני נח – חוט משולש
יצחק – בן, גועי צולע, יחיד, נבחר עלי זבח, נזיבח, נער, נשחט	בנימין – זאב, ידיד
יצר הרע – אורב בפתח	גד – יגוד עקב, טורף
יראי שמים – גלויים	גיהנום – עלוקה, פועירה
ישמעאל – מצחק	גן עדן – קדם טוב
ישראל – אמונים, בית אש, דבקיו, דלת ראש, חצובה בלא ידיים, חקוקה	גרים – באים
בכפים, ידידך, יפת פעמים, כחוט שפתותיה, מה יפו פעמיך, מיחלי סליחה, יפת פעמים, עמוסיך, פדוייך, פושטת כתונת, צבאות מטה, רמוני שלחיו	גדים – בעלי סנפיר, זרע קשקשים, מגדלי סנפיר, סנפירים, עטויי קשקשת
יששכר – גרם, חמישי	דור מבול – צחן באושים
כוכבים – אונים, ספורי מעלה, צבאות אונים	דור הפלגה – קימסוני כסוחים
לב – שכי	דן – לשם, נחש, שביעי
לבנה – צעירה	הבל – גמול רך, טרחות, צעיר, קטון, הרך, שורק עדר
לוי – שלישי	הבל וקין – ילדי טוב ורע
לזיתן – בריחי מצולה, נחש בריח, עקלתון	המן – שכבת טל

מאורות – צחצוחי שחק

מזבח – אריאל, הראל

מים – דלי, חפויים, יורדים, מוגרים,
מרים, נבכים, עזים, עצורי שעלו,
שועל

מלאכים – אדירים, אחוזי אימה, אילי
ארץ, אמרי מה אנוש, זעף, יצורי
להבת, משרתי עליון, משרתי
שכינה, נוצצי קלל, פניהם פני אדם,
צבאות מרום

מלכות רביעית – ברזל, טיט

מצרים – צוען

משה – אילם, נאמן בית, נער בוכה
בגומא, עניו, שלישי

נוצרים – טחי תפל

נח – אלוף עשירי, פליט עולם, תמים
נחש – גחון, דובר נבלה, דובר שקר,
יועץ בליעל, כלי המשחית, מרע,
משגה ישרים, נרגן, ערום, צפעוני
נפתלי – איילה, מלא ברכה

סנהדרין – גרון עגולה, תחכמוני שבת

עבדים – משכילים, רצוצים

עופות – אברה ונוצה, בני רשף, דאים,
עדויי כנפים, עיט, עיטים ומעופפים
עורב – עוף לא טהור
עץ הדעת – נחמד
עשיו – אדמוני, עקש, קוצים, קש

צאן – לובשי כרים

הקב"ה – אדון כל, איום, אריה, אש, בא
מתימן, בוחן כליות, בידו נפש, דבר
לו לך לך, דגול, דוד, דרך כביר,
הדור, זה, זך, חוקר לב, חי, חי

עולמים, חכם, חנון, טהור, טהור
עינים, טוב, טוב לכל, יודע סתומות,
יוצר, יוצר אנוש לארבעים, יושב
סתר, יושב שחק, כביר, לא אוכל,
לא עיין תשורנו, לובש צדקה, מגיד
אחרית מראשית, מוציאו חוצה,
מושל בכל יום, מכסה פשעינו, מלא
עולם, מפיל ארבע, מצמיח חציר,
מקבץ מארבע, מתכן שמים, נאמן,
נורא עלילה, נותן זמירות בלילה,
נשגב, נשגב במרום, סולו לרוכב,
עושה שלום, עיוז, עליון, עש כל
במחשבות, פה אשב, פותיח רחם,
צרור חיים, רוכב, רוכב בערבות,
רופה, רחום, שומר אמונים, שופט
כל בחשי

קין – גדול, טפשות, מתחטא, נין
גונבים, נע ונד, סוער וקוטל, עוול,
פושע בבטן, ראשית און, רוצח

ראובן – און, שאת

רבקה – סוכנת

רוח – מרחפת

שלושת בני לוי – יופי סנסנים
שמים – דוק, זרותים, חוקים כראי
שמעון ולוי – כלי חמס
שמש – שואף
שעיר משתלח – נושא
שרה – מצחקת, נביאה, צל מצחקת

התורה – ארוכה מארץ, ימין חיים,

משחקת, מנוחה, מסוכת צופים,

סכיות נופת, קנין קדם, ראשית לכל
פועל, רחבה מני ים, תמימה, תעודה

תיבה – ספינתו

תרגול – שכי